

SEMIOTIKŲ BENDRIJOJE*

Vladimiro Toporovo 80-ąsias gimimo metines paminint

Tomas Venclova

Vladimirą Toporovą (1928–2005) mačiau tik vieną kartą gyvenime – tiesa, kelias dienas iš eilės. Nesu nei lankęsis jo namuose, nei rausešis jo legendinėje bibliotekoje, juo labiau nesu dalyvavęs su juo ekspedicijose ar kitaip bendradarbiavęs – dažnas lietuvių filologas čia buvo laimingesnis už mane. Vis dėlto apie tą vienintelį susitikimą verta parašyti porą žodžių, nes jis gal kiek praskleidžia ir septintojo–aštuntojo dešimtmečio kultūros istoriją, ir pačią to laiko atmosferą, ir Vladimiro Toporovo asmenybę.

Apie 1963 metus SSRS humanitarų rateliuose pradėjo skliti gandas apie naujoviškas mokslo pakraipas – struktūralizmą ir semiotiką. Buvo dar labai nykus laikotarpis – vos dešimt metų po Stalino mirties, tad bet koks mėginimas pažvelgti į visuomenę ir meną nevisiškai įprastu būdu, peržengiant mirtinai įkyrėjusias marksizmo-leninizmo schemas, kėlė susidomėjimą. O struktūralizmas ir semiotika aiškiai dvelkė opozicija, netgi disidentizmu. Tuomet gyvenau Maskvoje – dideliame mieste, be ko kito, buvo lengviau ištrūkti iš KGB akiračio. Vienas iš tuometinių maskviškių bičiulių (ar ne Gabrielis Superfinas?) parūpino man pusiau draudžiamą pranešimų tezių brošiūrėlę *Ženklių sistemų struktūrinio tyrimo simpoziumas*. Simpoziumą triuškinio oficialūs žurnalai: jaunų, opoziciškai nusiteikusių filologų akyse tai buvo puiki reklama. Knygelėje pirmąsyk radau Vladimiro Toporovo vardą. Drauge su Viačeslavu Ivanovu jis pateikė pranešimus apie ketų – mažytės, bet itin įdomios, Amerikos indėnams artimos Sibiro tautelės – mitologiją. Buvo ten berods ir kitų Toporovo tekstų, be to, galybė netikėtų,

* Skelbiama iš spaudai rengiamos Algirdo Sabaliausko sudarytos prisiminimų apie Vladimirą Toporovą rinktinės – *Red. pastaba*.

sovietinėmis sąlygomis lyg ir neįmanomų pranešimų apie kalbą, psichologiją, žaidimus, modernistinę tapybą, poeziją bei kiną, net apie indų sektų seksualinius papročius. Mano bibliotekoje brošiūrėlė atsidūrė šalia savilaidos ir tokių knygų, kaip Pasternakas arba Joyce – žodžiu, šalia to, kas įdomiausia. Baigęs Vilniaus universitetą, buvau „dvasia be vietos“ – neturėjau jokios tarnybos, kuklų pragyvenimą užsidirbdavau vertimais ir ieškojau, ką galėčiau rimčiau veikti, neprievartaudamas savo sąžinės. Semiotika žadėjo patrauklių galimybių. Jutau, kad derėtų užmegzti ryšius su jos šalininkais.

Beje, ta pati brošiūrėlė pateko į Tartu profesoriaus Jurijaus Lotmano rankas. Tartu universitetas, turįs garbingą tradiciją, buvo ne paprasta vieta – toli ne tik nuo sovietinės imperijos centrų, bet ir nuo Talino, taigi kiek laisvesnė nuo kasdieninės ideologinės priežiūros (Vilniaus universitetas tokios laimės neturėjo). Lotmanas, rusų XVIII amžiaus ir dekabristų laikotarpio specialistas, savarankiškai mąstantis humanitaras, rado Tartu kone politinį prieglobstį – Estijos provincijoje galėjo dirbti ramiau ir vaisingiau nekaip Maskvoje ar Leningrade (pastarajame buvo baigęs aukštąjį mokslą). Jis domėjosi teorine poetika ir priėjo beveik prie tų pačių išvadų kaip ir simpoziumo dalyviai. Lotmanui pavyko įsteigti Tartu, nuošaliau nuo budrių žvilgsnių, semiotikos centrą ir gauti jam truputį pinigų. Padėjo tai, kad jis buvo partietis, tiesa, grynai formalus (įstojęs į partiją Antrojo pasaulinio karo apkasuose – net disidentai to nelaiškė gėdos dėme). Tartu semiotikos centro istorija – ilga ir sudėtinga, joje būta ir žiaurių ideologinių puolimų, ir kratų, ir areštų (minėtasis Gabrielis Superfinas, tapęs Tartu universiteto studentu, praleido kalėjime ar ne septynerius metus). Šiaip ar taip, Lotmanui pasisekė suorganizuoti kelias semiotikos mokslines konferencijas, kurios anuometinėje SSRS buvo patys savotiškiausi įvykiai humanitarinių mokslų srityje ir patraukė pasaulio dėmesį. Žodis „suorganizuoti“ čia ne visai tinka. Vienintelė konferencijų šerdis buvo išskirtinės asmenybės – pats Lotmanas, o šalia jo maskviečiai Ivanovas ir Toporovas.

1966 metų rugpjūčio antrojoje pusėje nutariau važiuoti į Tartu – perprasti, kas ten darosi, ir jeigu tik pavyks, įsitraukti į semiotikų darbą. Parengėme bendrą pranešimą su vertėja ir literatūros specialiste Natalija Trauberg, kuri tada gyveno Vilniuje ir buvo mūsų mažos neoficialios grupelės siela. Prisipažinsiu, mano indėlis į tą pranešimą buvo menkas. Natalija su Lotmanu buvo pažįstama iš Leningrado universiteto laikų, pažinojo ir Ivanovą. 1966 metai nebuvo labai smagūs – jų pradžioje buvo nuteisti Andrejus Siniavskis ir Julijus Danielis, kiek anksčiau – Josifas Brodskis, bet semiotikų susibūrimai, nors ir varžomi, tebevyko. Tarp Vilniaus ir Talino kasdien kursavo traukinys, taigi pasiekti Tartu buvo lengva, turbūt lengviau negu dabar (nebuvo, žinoma, ir valstybių sienų). Tačiau nuo Tartu dar reikėjo važiuoti apie keturiasdešimt kilometrų į pietus – iki mūsų Ignaliną kiek primenančio Kjaeriku kaimo, universiteto sporto bazės prie ežero. Kaip tik ten vyko vadinamoji vasaros mokykla, arba semiotikų konferencija (vėliau vasaros mokyklos būdavo rengiamos ir žiemą). Netoliese buvo didesnis Otepės miestelis – labai estiškas, tradicinis, su protestantų bažnytele ir restoranu, kur retykais vykdavo ne visai protestantiški konferencijos dalyvių pobūviai. Beje, Toporovas juose nedalyvaudavo – skyrėsi nuo daugumos, nes buvo blaivininkas.

Po konferencijos rašiau *Pergalėje* (dabartiniuose *Metuose*), kad jos atmosfera buvo „draugiška, nuoširdi, šiek tiek ironiška, nepakanti pretenzijai ir snobizmui“. Visa tai teisybė, tačiau negalėjau viešai pasakyti paties svarbiausio: dalyviai laikėsi taip, lyg gyventų visai laisvoje šalyje. Tiek pranešimų tematika, tiek pašnekėsiai kuluaruose buvo tokie, tarsi sovietų valdžia iš viso neegzistuoūtų. Nepasakyčiau, kad būtume rengęsi ją versti, bet paprasčiausiai ignoravome, nebent retkarčiais apie ją pašmaikštaudavome. Abejoju, ar kas Sovietų Sąjungoje, oficialiai aprobuotame sambūryje, patyrė tokią laisvės nuotaiką iki pat „perestroikos“ laikų. Kalbėjome tik apie tai, kas mums buvo iš tikrųjų įdomu, be jokių privalomų reveransų, kurių tada neišvengdavo jokia mokslinė konferencija. Visi jautėmės bendraminčiai, vis vien ar būtume iš Tartu, Vilniaus, ar Maskvos; vienas kito stengėmės neįtarinėti (koks nors saugumo bendradarbis tarp dalyvių gal ir buvo, bet ką jis galėjo pranešti savo vyresnybei, jei pranešimų temos buvo nepolitinės ir gana ezoteriškos?). Beje, į Kjaeriku atvyko Romanas Jakobsonas, tuomet bene garsiausias pasaulio slavistas, nuo XX amžiaus trečiojo dešimtmečio gyvenęs emigracijoje, kadaise draugavęs su rusų futuristais – Velimiru Chlebnikovu ir Vladimiru Majakovskiu. Į Taliną jis buvo įleistas, bet į Tartu, o juo labiau į Kjaeriku – lyg ir ne visai. Dėl to keliasdešimties metrų atstumu jį nuolat lydėjo saugumiečių automobilis, matyt, aprūpintas garso įrašymo sistema. O Jakobsonas vaikštinėjo kaimiškais Kjaeriku takučiais su Viačeslavu Ivanovu ir Vladimiru Toporovu, šnekučiuodamasis su jais daugiausia apie sanskrito poetiką.

Ne tik ironijos sovietų valdžios atžvilgiu, bet ir autoironijos dalyviams nestigo. Atsimenu kažkieno sukurtą ir nedelsiant išpopuliarėjusį rusišką ketureilį:

*Отвсюду по сударику
Собиралось в город Кяэрику.
Собирались идиотики
Толковать о семиотике.*

Jaučiausi vienas iš tų „idiotėlių“, nes apie semiotiką beveik nieko nenusimaniau. Tiesą sakant, kas yra semiotika, buvo neaišku daugeliui dalyvių. Ne vienas suvokė šią ir panašias konferencijas tiesiog kaip priemonę netradiciniams požiūriams bei metodams skleisti įvairiose humanitarinėse srityse. Tarp tikrai išmanančių semiotiką Vladimiras Toporovas buvo kone pirmasis. Man – ir ne tik man – jis buvo legendinė asmenybė. Sklido šnekos, kad Toporovas kilęs iš šamanų ir burtininkų šeimos, tad ir pats toks esąs. Iš tikrųjų jo tėvas buvo Pamaskvės valstietis, o senelė mokėjo gydyti užkalbėjimais; keletą užkalbėjimų Vladimiras Nikolajevičius nuo vaikystės įsiminė, ir tai galbūt sužadino jo susidomėjimą tautosaka bei mitologija. Vėliau viename straipsnyje jis rašė: „Atsitiktinumo žaismas mane tiesiog įtraukė į archajišką mito ir ritualo tradiciją, virtau jos privačiu atstovu dar nesupratęs, kokia yra jos visumos prasmė... Jau vėlesniais metais, studijuodamas archajiškas tradicijas, buvau nuolat stebinamas ne tik to, kaip kibiai ir rafinuotai elgiasi tradicija, idant išsaugotų savo reikšmingiausius relikтус, bet ir pačios tradicijos beveik nepaaiškinamo gebėjimo,

suradus kokį nors asmenį anapus savo ribų, paversti jį tos tradicijos atstovu beveik pagal principą *deus ex machina* ir sykiu užtikrinti savo egzistavimą.“ Mitas ir ritualas, seniausieji archetipiniai žmonijos vaizdiniai bei simboliai, tokie, kaip pasaulio medis ar pasaulio kiaušinis, archajiškų ženklų sistemų liekanos vaikų žaidimuose, mįslėse, kasdieniuose posakiuose, netgi keiksmožodžiuose, buvo viena iš esminių Vladimiro Toporovo mokslinio darbo sričių. Tačiau jo erudicija ir studijų užmojis siekė nepalyginti toliau. Žinojau, kad jis yra vienas žymiausių SSRS indoeuropeistų, puikiai nusimano apie kitokias, ne indoeuropiečių kalbas (tarkime, apie tą pačią ketų), apie budizmą (yra išvertęs *Dhammapadą*), be to, garsėja kaip kompetentingas baltistas, išmokęs lietuviškai iš Maskvos universiteto profesoriaus Michailo Petersono. Vėliau, jau po Kjaeriku, Toporovas profesionaliai nagrinėjo tokias įvairias temas, kaip miesto (Romos, Petrapilio, Vilniaus) semiotika, Vergilijaus, Dantės, Achmatovos poetika, senosios Rusios hagiografija, prūsų leksika, Martyno Mažvydo gyvenimas ir veikla ir dešimtis – jei ne šimtus – kitų. XX amžiaus antrosios (gal ir pirmosios) pusės rusų humanitariniuose moksluose nerasime kitos tokio masto ir užmojo figūros; XIX amžiuje panašios erudicijos yra nebent Aleksandras Veselovskis. O juk Toporovas dirbo anaipol ne idealiomis sąlygomis, priešingai – buvo tolydžio stumiamas į šalį, jo akademinė karjera varžoma, o jo pažiūros, švelniai kalbant, su oficialiaja ideologija nesutapo.

Kjaeriku konferencijoje Toporovas kalbėjo apie vediškąjį Mitrą (vėliau tas pranešimas virto straipsniu), taip pat apie tai, kaip dievas Indra arijų mitinėje sąmonėje pamažu išstūmė ir pavadavo Varuną (tai buvo bendras jo pranešimas su Tatjana Jelizarenkova). Beje, diskusijoje po to antrojo pranešimo kažkas rizikingai pajaukavo: „Indra – tai Varuna šiandien“ (pagal visiems žinomą posakį „Stalinas – tai Leninas šiandien“). Nesu vedų mitologijos ir apskritai mitologijos specialistas, taigi man buvo suprantamesni ir labiau domino Lotmano bei kitų pranešimai iš poetikos srities. Bet kuluaruose su Vladimiru Nikolajevičiumi teko pabendrauti, ir atmenu tai kaip reikšmingą savo gyvenimo įvykį. Iš pirmo žvilgsnio jis neatrodė prieinamas, komunikabilus. Tvarkingai užsagstyta tamsia eilute, stambaus sudėjimo (konferencijos dalyviai rado reikalo pasisverti, ir Toporovas pelnė „sunkiausiojo semiotiko“ titulą), visada laukė, kada į jį bus kreiptasi, bet į klausimus atsakinėjo noriai ir išsamiai. Rodėsi jau pagyvenęs, nors neturėjo nė keturiasdešimties. Tuo tarpu aš buvau dar jaunas, nedrąsus (nors jaunystėje drovumas dažnai derinasi su įžūlumu), nė iš tolo negalėjau tikėtis, kad mano žinios kada nors prilygs Vladimiro Nikolajevičiaus žinioms, taigi iš bendravimo atmintyje liko tik nuotrupos. Abu su Natalija Trauberg laukėme telegrafo perlaidos iš Vilniaus, taigi pasakėme, kad aitvaras turėtų mums šio bei to atnešti; iš to kilo ilgokas pašnekesys apie baltiškąją aitvaro mitologiją ir jos analogus kitose tautose. Paskui kalba užėjo apie Balio Sruogos *Dainų poetikos etiidus* – čia Toporovas irgi nusimanė kur kas daugiau už mudu. „Ką besakysi, tai mokslininkas, kaip toks, archetipinis mokslininkas, – pasakė man Trauberg. – Jis kažkuo primena Darwiną arba Newtoną.“ Toporovo erudicija buvo tokia stulbinama, kad juokais arba ne visai juokais kažkas sakė, esą jis nebeskaitęs mokslinių

straipsnių – jam ir neskaičius ten viskas aišku, – tik jų išnašas (idant galėtų peržvelgti naujus šaltinius).

Vasaros mokyklą ties Kjaeriku ežeru paženklino tragiškas įvykis. Mus pasiekė žinia, kad rugpjūčio dvidešimt antrąją autoavarijoje netoli Maskvos žuvo Vladislavas Illič-Svityčius – vienas talentingiausių Rusijos indoeuropeistų ir baltistų (dėl nuopelnų baltistikai nekrologu jį paminėjo ir mūsų kalbininkai). Nesulaukęs nė trisdešimt dvejų metų, Illič-Svityčius buvo pradėjęs kurti naują mokslo šaką – nostratinę kalbotyrą. Tai, sakyčiau, indoeuropeistika kvadratu: ji bando atgaminti bendrą beveik visų Europos, Azijos ir Afrikos kalbų pamatą – indoeuropiečių, semitų, finougrių, tiurkų, dravidų ir taip toliau. Ta bendrąja prokalbe (kaip kadaise Augustas Schleicheris indoeuropiečių prokalbe) Illič-Svityčius buvo parašęs netgi tekstą: „Kalba – tai brasta, vedanti mus prie mirusiųjų būsto, bet ten nepateks tasai, kas bijo gilaus vandens.“ Žinoma, tokiam darbui reikalingas fantastiškas mokslingumas, prilygstantis Toporovo erudicijai, taigi abu mokslininkai, manau, nemažai bendravo. Mačiau, koks prislėgtas buvo Vladimiras Nikolajevičius, kai jo kolega taip netikėtai pasitraukė į „mirusiųjų būstą“.

1966 metų rugpjūtis mano gyvenime buvo lūžio akimirka. Kjaeriku užmezgiau nemažai pažinčių, tebetrunkančių ligi šiol, nusprendžiau propaguoti semiotikų idėjas Lietuvoje ir rašyti pas Lotmaną disertaciją. Iš disertacijos (apie dvikalbę Jurgio Baltrušaičio poetiką) liko keletas straipsnių – mat niekaip neprisiverčiau laikyti marksizmo-leninizmo kandidatinio egzamino. Vilniuje bandžiau steigti semiotikos būrelį, kurį vėliau perėmė Kęstutis Nastopka. Parašiau apie Kjaeriku konferenciją referatą ir, kiek prisibijodamas sovietinės cenzūros (o dar labiau – drovėdamasis savo nemokšiškumo), išsiunčiau į Paryžių, ten Algirdas Julius Greimas jį išspausdino. Tikru semiotiku nevirtau – mano specialybe tapo ir iki šiol tebėra lingvistinė poetika, tačiau patirtis, įgyta Kjaeriku, vėlesnėse Lotmano paskaitose bei seminaruose (Tartu lankiausi gana dažnai), pagaliau semiotikų straipsnių bei monografijų studijos labiau negu kas kita padėjo man dirbti filologinį darbą, o emigravus rasti „ekologinę nišą“ Jungtinių Valstijų akademiniame pasaulyje. Toporovo darbai visada buvo man informacijos bei naujų idėjų šaltinis, o svarbiausia – nepralenkiamas pavyzdys. Jau pirmajame rimtesniame Amerikoje išspausdintame moksliniame straipsnyje (apie Mickevičiaus ir Puškino *Tris Budrius*) dažnai rėmiausi jo ankstyva studija apie lietuvių liaudies balades; amerikiečių mokslinėje spaudoje referavau jo monografiją *Ponas Procharčinas* – klasikinį mėginimą rekonstruoti Dostojevskio sumanymą, tik iš dalies įgyvendintą apysakoje apie Procharčiną; vėliau man buvo itin reikšmingi Toporovo darbai apie „miesto tekstą“ – jie suteikė postūmį ir pavidalą mano susidomėjimui Vilniumi bei Karaliaučiumi. Domėjaisi jo bandymais gaivinti prūsų kalbą – beje, kai parašiau apie tai *Akiračiuose*, susilaukiau Greimo priekaištų (rodos, gyvenimo gale jis su Toporovu ne visai sutarė). Amerikiečiams studentams visada patardavau ir tebepatariu skaityti Toporovą, ypač jo mitologines studijas, svarbias giliesiems literatūros lygmenims suprasti. Pridursiu, kad Vladimiras Nikolajevičius nevengė palaikyti ryšio su „antisovietiniu emigrantu“. Iš Amerikos į Maskvą siun-

čiau jam, pavyzdžiui, savo straipsnį apie Fetą, kuriame bandžiau taikyti Ferdinando de Saussure'o pateiktą ir Toporovo išplėtotą poetinių anagramų teoriją; po dvejų metų, 1987-aisiais, gavau jo studiją, kurioje mano darbas buvo pacituotas – tai buvo ne tik kurtuaziškas (vargu ar pelnytas) gestas, bet ir aiškus iššūkis valdžiai. Gavau taip pat pluoštą Toporovo darbų apie Vilnių. Laikams pasikeitus, mudviejų straipsniai pateko į vieną rinkinį apie rusų sidabro amžiaus poetą Vasilijų Komarovskį – tai laikiau ir tebelaikau didele garbe. Dar labiau didžiavausi žinodamas, kad Vladimiras Nikolajevičius bendradarbiauja su Lietuvos baltistais ir daugelį jų, pavyzdžiui, mano bendrakursį Aleksandrą Vanagą, labai vertina.

Iš tolo sekiau visa, kas vyko su Toporovu. Žinojau, kaip gėdingai jam buvo trukdoma užimti deramą vietą akademiniam pasaulyje. Daktaro laipsnį jis gavo tik 1988 metais, pertvarkos laikais, nors daktarato buvo neabejotinai verta jau jo dvitomė disertacija *Slavų kalbų vietininkas* (1955), o vėliau – kiekviena jo straipsnių serija. 1990 metais Vladimiras Nikolajevičius tapo akademiku ir gavo valstybinę premiją, bet jos atsisakė protestuodamas prieš bandymus užgniaužti Lietuvos nepriklausomybę. Tas gestas nebuvo netikėtas, nes dar 1968 metais Toporovas viešai protestavo prieš SSRS įsiveržimą į Čekoslovakiją. Lietuva neužmirš šio didžio mokslininko, kuris pagal iškiliausiųjų Rusijos filologų tradiciją ne tik puikiai nusimanė apie mūsų kalbą ir kultūrą, bet ir darė iš to prideramas išvadas – palaikė mūsų tautinius tikslus. Man, kaip ir visiems, kurie turėjo laimės jį pažinti, jis įkūnijo akademinės laisvės ir didžiausios mokslinės atsakomybės dvasią. Jo darbais domėsis daugelis kartų. Jie ne tik atveria naujus akiračius semiotikos, mitologijos, kalbotyros, poetikos srityse, bet ir persilieja į gilesnes sferas – etiką, ontologiją, religiją. Mokslas, priejęs savo ribą, tas sferas natūraliai ir neišvengiamai paliečia. Vladimiras Toporovas tai juto geriau už kitus.